

senjske ruke, Zagreb, 1876. str. 41); *Nuder hošli? Nemoj dugo!* (Antologija pjesništva hrvatskoga i srbskoga, Zagreb, 1877, str. 240); *ak mi Janja bude snahom* (isto, str. 246); *Čekte! Čekte! Fruziko!* (Diogenes, Zagreb, 1878, str. 332); *Spasih te, gledah te. a ti ništ, upravo ništ* (Vladimir, Vienac, XI, Zagreb, 1879, str. 504); *Šut babo! viknu Grga* (Kletva, Narodne novine, XLVII, Zagreb, 1881, br. 104); *za zim' spravlja kući mliječnu hranu* (Izabrane pjesme, Zagreb, 1882, str. 64); *Gusari tvi nam barku pale* (isto, str. 190).

Posve je razumljivo da se između zastarjelih i suvremenih oblika jezičnoga izraza ne da povući oštra granica. Pojedinačni primjeri egzistiraju i izvan generalnih zaključaka, jer se nalaze u kontekstu ili u službi koja im određuje drukčije značenje od onih koja su ovdje spomenuta. Tako je nedvojbeno da ovakav pregled pokazuje kako su pojedini stilografski izrazi posebice uvjetovani čitavim nizom determinanata, i kako njihov opis u konkretnim vrijednostima može biti različit. Ovakav pregled ujedno pokazuje kako umjetničko djelo nije samo riječ, ponajmanje riječ u svom normiranom pravopisnom ili fonetskom obliku, ali kako je u jednom izraznom sistemu uvijek i to. Ta umjetnička riječ zapravo je bogat splet raznolikih i mnogostrukih jezičnih i izvanjezičnih vrijednosti. U tu umjetničku riječ treba uključivati povijesne, nacionalne, filozofske, ideološke, logičke, a i mnoge druge vrijednosti. Za cjelovitu ocjenu važni su svi ti sastojci. Ali, ako se odlučimo za to, riječ će nam biti ono prvo u traganju za medijem pisane umjetnosti. Riječ u raznim oblicima i položajima svoga izraznoga sistema, riječ u varijantama pravopisnih, fonetskih, morfoloških, leksičkih, sintaktičkih mogućnosti i nemogućnosti jednoga jezika. Ako je promotrimo iz ovih uglova, nećemo otkriti sve o njoj, ali ćemo otkriti mnogo. Mislim da bismo tako učinili svoj stilografski pokušaj, a ovo bi nam omogućilo da krug ipak negdje zatvorimo.

REČENICA KAO JEZIČNA JEDINICA

(Svršetak)

Radoslav Katičić

Takvoj se definiciji, međutim, može staviti vrlo zanimljiv prigovor. Upravo zato što u čitavom diskursu izbor jednih jedinica uvjetuje izbor drugih (v. navedeni primjer), može se tvrditi da se ni jedan dio diskursa ne može izdvojiti tako da i sam bude diskurs i da to mogu biti i svi preostali dijelovi. Tako se u našem primjeru može reći da *Ona to nije mogla shvatiti ni prihvatiti* ne može samo za sebe biti diskurs jer su puni sadržaj od ona i ženski rod uvjetovani prethodnim tekstom. Pri strogoj primjeni naše definicije čitav bi se navedeni diskurs sastojao od jedne jedine rečenice. To se čak može općenito tvrditi za svaki diskurs, jer u njemu, po definiciji, postoji uzajamna uvjetovanost jedi-

nica. Čak u tako velikom diskursu kao što je Tolstojeva Ana Karenjina, dobivaju jedinice posljednje rečenice svoj puni sadržaj tek u vezi s čitavim sadržajem prethodnih jezičnih znakova. Čitava bi se dakle Ana Karenjina sastojala samo od jedne rečenice jer se iz nje ne može izdvojiti ni jedan dio koji bi, tako izdvojen, doista bio dio golemoga diskursa ostvarenog u Tolstojevu romanu. Naša definicija izjednačuje dakle rečenicu s diskursom jer se ni jedan diskurs ne da rastavljati na dijelove koji bi, izdvojeni iz diskursa, ostali nepromijenjeni.

Lako je uvidjeti da se može zamisliti situacija u kojoj se *Ona to nije mogla shvatiti ni prihvatiti* može pojaviti kao diskurs. Tu ona dobiva svoj puni sadržaj i ženski rod iz stvarnoga konteksta, baš kao i to u onom prije navedenom širem diskursu. Isto vrijedi i za *sestra* jer nam tek stvarni kontekst pokazuje da li se radi o rođakinji, bolničarki ili redovnici. U tom je smislu spomenuti prigovor dakle beznačajan. Ostaje međutim činjenica da ovako shvaćen diskurs *Ona to nije mogla shvatiti ni prihvatiti* nije dio opsežnijega, odnosno njegova situacija nije dio situacije opsežnijega. Sam po sebi, naime, taj se diskurs ne mora odnositi na sestru, a ako je to situacijom nedvosmisleno određeno, onda ta situacija ne mora biti dio situacije opsežnijega diskursa jer tamo je jezičnim sredstvima izričito navedeno da se radi o sestri, pa to iz situacije ne mora biti vidljivo. Drugim riječima, pravi dio opširnijega diskursa nije *Ona to nije mogla shvatiti ni prihvatiti*, nego *Sestra to nije mogla shvatiti ni prihvatiti*. Tek kad se ovaj diskurs pridružuje diskursu *Sestra je izašla*, zamjenjuje se u novom i opsežnijem diskursu drugo *sestra* sa *ona*. Ta je zamjena sastavni dio operacije kojom se više diskursa ujedinjuje u jedan. Pri izlučivanju dijelova diskursa nije dakle dosta da se diskurs rasiječe, nego je potrebno poništiti čitavu operaciju povezivanja, a ona se ne sastoji samo u pridruživanju nego dovodi i do određenih promjena. Time se još jednom potvrđuje ispravnost saznanja da jedinice jezične organizacije ne odgovaraju nužno isječcima ostvarenoga teksta.

Zanimljivo je da se rečenica ovim konstatacijama ne izdvaja od drugih jezičnih jedinica, nego se, naprotiv, s njima izjednačuje. Jer, sve što se u ovoj raspravi isticalo za rečenicu, sasvim jednako vrijedi i za ostale jezične jedinice. Ostvarenje fonema u slogu pokazuje neke pravilne razlike s njegovim ostvarenjem izvan veze s drugim fonemima. Isto vrijedi, dakako, i za slogove. Definiciji sloga kao dijela fonološke riječi moglo bi se prigovoriti iznošenjem podataka da se izraz od *banka*, zapravo *banjka*, ne može rastaviti na dva sloga jer se *banj* ne može javiti samostalno. Sve se rješava onoga časa kad se uvede pojmovna razlika fonema i alofona.¹⁷ Tada postuliramo fonem *n* koji sadrži alofone *n* i *ŋ* (dentalni i velarni nazal) u strogo određenoj raspodjeli. Onda pišemo *banka* i rastavljamo to slobodno na *ban* i *ka*, a samo se po sebi razu-

¹⁷ Usp. R. Katičić, Terminologija, str. 137; Osnovni pojmovi, str. 19; M. Moguš, O fonemu, Jezik, XIV, str. 107. i d.

mije da pri tome treba poništiti čitavu operaciju spajanja koja se ne sastoji samo u uspostavljanju redosljeda *banka* nego i u zamjeni alofona *n* alofonom *ŋ*.

Ovdje će biti korisno da se podsjetimo zašto se *n* i *ŋ* smatraju alofonima jednoga fonema. To je zato što se njihova obvezatna različitost potpuno izjednačuje s različitim mogućnostima njihova povezivanja s drugim fonološkim jedinicama. Velarno *ŋ* dolazi samo ispred velarnih glasova, a nevelarno *n* samo ispred nevelarnih. Među njima postoji obvezatna razlika, kao što postoji i između fonema, ali po toj razlici ne doznajemo ništa što ne bismo doznali i po glasovima koji slijede nakon njih. Velarni i nevelarni nazal obvezatno se razlikuju samo po onom u čemu se obvezatno razlikuju i glasovi pred kojima stoje. Ta se stvarnost opisuje i tumači teorijom da u hrvatskosrpskom jeziku postoji fonem *n* s dva alofona: jednim velarnim i drugim nevelarnim. Razlika među tim alofonima dolazi do izražaja samo pri njihovu povezivanju s drugim fonološkim jedinicama, pa se zbog toga izbor među njima može smatrati sastavnim dijelom operacije povezivanja fonoloških jedinica u nizove (postave). Sam po sebi *ŋ* ne može nikada stajati, pa se može formulirati pravilo da se pri dodavanju velarnih glasova u operaciji povezivanja svako *n* mijenja u *ŋ*. Sve to ne pobija, dakako, osnovnu definiciju sloga kao najmanjega dijela fonološke riječi koji i sam može biti fonološka riječ tako da i preostali dijelovi to mogu biti.

Vidimo dakle da teškoće na koje smo naišli nisu specifične za sintaksu, nego da se u njima pokazuju neka opća svojstva jezika. Rješenja primijenjena u fonologiji omogućuju nam da se snademo i u sintaktičkim problemima. Razlika između *Sestra to nije mogla shvatiti ni prihvatiti* i *Ona to nije mogla shvatiti ni prihvatiti* potpuno je zavisna od povezivanja s drugim jedinicama. Ako već prethodi *sestra*, može se drugi put *sestra* zamijeniti sa *ona*. Između *sestra* i *ona* nema samostalne razlike: sva je razlika među njima zavisna od okoline. U tome je dakle naš sintaktički primjer posve paralelan fonološkome koji se upravo razmatrao. Razlika je samo u tome što se tamo obavijest o velarnosti zališno povećava, dok se ovdje izbjegava gomilanje obavijesti o tome da se radi o sestri. U fonološkom je primjeru, osim toga, zamjena *n* sa *ŋ* u nekoj okolini obvezatna, a u sintaktičkom je zamjena *sestra* sa *ona* samo fakultativna, iako preporučljiva.

Ne može se dakle govoriti o posve usporednoj organizaciji fonološkoga i sintaktičkoga sustava, ali razumijevanje jednoga može, kako se vidi, bitno pomoći da se razumije i ispravno interpretira drugi. U našem primjeru imamo dakle samo jednu rečenicu, i to *Sestra to nije mogla shvatiti ni prihvatiti*, a ona se u određenim okolinama mijenja u *Ona to nije mogla shvatiti ni prihvatiti*. Time se, dakako, ne pobija definicija rečenice kao najmanjega dijela diskursa koji i sam može biti diskurs, i to tako da i preostali dijelovi to mogu biti. Jer, ta se definicija ne odnosi na dijelove diskursa kako se u njemu javljaju, nego na njih kakvi ostaju kad se poništi operacija povezivanja.

Prigovor da dio, kad se izluči, nije više isti kakav je bio dok se nalazio u većoj cjelini, ne odnosi se samo na definiciju rečenice, nego na čitavo lingvističko istraživanje, ili zapravo, na znanstvenu spoznaju uopće. Znanost i posebno lingvistika uklanja tu teškoću metodskim postupcima kakvi su ovdje opisani. Dosadašnje iskustvo pokazuje da se tako mogu postići dobri uspjesi. To pak znači da sintaktička istraživanja možemo s punim pouzdanjem zasnovati na toj definiciji sve dok se ne nađe bolja.

Pri proučavanju rečenice kao jezične jedinice potrebno je voditi računa o elementu proizvoljnosti i stvaralačkoga izbora što postoji kad se rečenice razgraničuju. Svatko poznaje dilemu koja se javlja pri pisanju, da li je bolje staviti tačku kao pravopisni signal završetka rečenice ili pak valja nastaviti bez nje. U našoj je dakle vlasti hoćemo li na nekom mjestu završiti rečenicu ili nećemo. Kod drugih jezičnih jedinica nemamo takva izbora. Ne možemo utjecati na granice slogova u fonološkoj riječi, niti na granice riječi u rečenici. No gdje će u diskursu biti granice rečenica, to određuje govornik. Tu se na poseban način odražava njegova stvaralačka sloboda. Može se dakle reći da rečenica svršava tamo gdje govornik odredi da u diskursu bude najdublji mogući usjek, potencijalna stanka. I to je svojevrsna definicija rečenice. Ako se pitanje razmotri, ta je nova definicija u potpunom skladu s prvom. Usjek u diskursu postiže se potencijalnom stankom, a ona se svodi na mogućnost da diskurs na tom mjestu završi. To pak znači da bi ono što se takvim usjekom izdvaja, i samo za sebe moglo biti diskurs, a baš time se u prvoj definiciji određuje rečenica.

Čovjek po svojoj prirodi ne može stalno podnositi jednak napor, nego živi i djeluje u ritmičkoj smjeni naprezanja i odmora. Zato i raščlamba većih jezičnih jedinica ne može zahtijevati uvijek jednak napor. Tako i u diskursu gustoća uzajamne uvjetovanosti jezičnih jedinica niže razine nije uvijek jednaka, nego se u jednolikim razmacima spušta do minimuma. Dio diskursa između dva takva minimuma uvjetovanosti jest upravo rečenica. Na kraju rečenice uvjetovanost unutar diskursa toliko se smanjuje da bi diskurs tu mogao i svršiti, ako se za to odlučimo. To dakako ne znači da među uzastopnim rečenicama ne može biti nikakve veze, nego samo da je ne mora biti. To pokazuju ovi primjeri: *Jer je zapao snijeg, sve je bijelo* i *Zapao je snijeg. Sve je bijelo*. U prvom slučaju čitav je diskurs jedna rečenica, u drugom se pak sastoji od dvije. No uzajamna uvjetovanost početnoga i završnog dijela diskursa u oba je primjera posve jednaka, i to vrlo velika. Pri tome ne mislimo na logičku, izvanjezičnu uvjetovanost, nego na čisto jezične odnose, kao što je izbor *bijelo* uvjetovan prethodnim izborom *snijeg*, i sl. Razlika je između dva primjera samo u tome što je u prvom primjeru ta veza naznačena, a u drugom nije. Iza *Jer je zapao snijeg* mora doći nastavak dalekosežno uvjetovan ovim početkom i s njim povezan, a iza *Zapao je snijeg* ne mora, ali može, kako pokazuje naš drugi

primjer. U primjeru *Zapao je snijeg. Društvo se razišlo* veza i uzajamna uvjetovanost između početnoga i završnog dijela diskursa znatno je manja. Iza *Zapao je snijeg* ne mora ni biti nikakvoga nastavka; to može biti završni dio diskursa, potencijalni prekid unutrašnje uvjetovanosti i zavisnosti koja ga definira. Tu smo dakle opet kod Babićeve potpune obavijesti. Dakako, ta završenost, taj prekid uvjetovanosti i zavisnosti ne mora se svagdje gdje je moguće i ostvariti.

No i u prvom primjeru nije uzajamna zavisnost jednoliko raspoređena u čitavom diskursu. I tu je ona najmanja iza *Jer je zapao snijeg*, samo što to ne bi mogao biti kraj diskursa; pa sve da on tu i stvarno završava, ostala bi označena njegova nedovršenost. Dio ispred i iza te granice čini jasno omeđene jedinice, prave rečenice u rečenici. Tradicionalna ih lingvistička terminologija tako i zove. To su rečenice koje tvore složenu rečenicu. Po tradicionalnoj terminologiji može dakle rečenica sadržati rečenicu kao jedinicu niže razine. Važno je uočiti da po našoj definiciji samo složena rečenica jest rečenica, a da njezini sastavni dijelovi to nisu, premda se tradicionalno također tako zovu. Složena je rečenica naime baš po tome složena što bar jedan njezin dio, koji se tradicionalno također zove rečenica, ne može sam za se biti diskurs, pa po našoj definiciji nije rečenica, nego njezin dio. Tu se dakle udaljujemo od naše tradicionalne terminologije. U prvom primjeru *Jer je zapao snijeg* nije rečenica jer ne može sama biti diskurs, a *sve je bijelo* nije rečenica jer je izdvojeno tako da ono što preostaje ne može samo biti diskurs.

Tu bi tko mogao reći da u prvom dijelu imamo zapravo rečenicu *Zapao je snijeg* i da se ona u operaciji povezivanja mijenja u *Jer je zapao snijeg*, pa bismo tako imali samo nov primjer povezivanja i pojavu koju smo već obradili.¹⁸ No to nije tako. Dodavanje *jer* nije naime uvjetovano ničim u drugoj rečenici i ono nas ne obavještava samo o tome da se rečenice povezuju nego i da se tim povezivanjem izriče uzročnost. To dakle nije samo operacija povezivanja nego i izricanja uzročne veze za razliku od koje druge.

Rečenica nam je za sada dakle samo prosta ili složena rečenica, a ne i one rečenice od kojih se složena slaže. Takve se rečenice u suvremenim lingvističkim raspravama često zovu *klauzule*. U Engleskoj je gramatici taj termin tradicionalan.¹⁹ Takvim se razlikovanjem ističe da rečenice od kojih se sastoji slo-

¹⁸ V. str. 110. i d.

¹⁹ U engleskom taj termin glasi *clause*. Neki ga naši lingvisti preuzimaju izravno iz engleskoga u latiniziranom obliku *klauza*. Engleska je riječ *clause* izvedena iz srednjolatinškoga *clausa*, a to je srednjovjekovna varijanta riječi *clausula* koja se susreće u klasičnom i srednjovjekovnom latinskom jeziku. U engleski jezik ta je latinska riječ ušla u svojoj srednjovjekovnoj varijanti *clausa*, dok smo je mi posudili u drugoj varijanti i poznajemo je kao *klauzula*. Oblik *clausula* u engleskom je sasvim nepoznat. Budući da smo tu latinsku riječ već preuzeli u svoj jezik u obliku *klauzula*, prirodnije je i jednostavnije da joj i mi damo još jedno lingvističko terminološko značenje, kako se dogodilo u engleskom jeziku, nego da je odande u novom obliku ponovo posuđujemo sa specifičnim terminološkim značenjem. Uvođenje termina *klauza* svjedoči o većoj intimnosti s engleskim nego s latinskim jezikom, a to je u neskladu s kulturnopovijesnim određenjem našega jezika i pokazuje smanjenu osjetljivost za jezičnu kulturu. Kao integralni dionici evropske kulturne tradicije obraćat ćemo se uvijek

žena rečenica nisu rečenice u smislu završene potpunosti. Time se postiže veća preciznost, ali se ona plaća jednostranošću pristupa jer je jasno da u nekom smislu to ipak jesu rečenice. Tako se predloženom definicijom rečenice nekako rješava jedno, ali se ujedno otvara čitav niz novih pitanja. Ona se ovdje više ne mogu razmatrati, pa će biti potrebno da im se posveti drugi članak.

AKCENTOLOŠKI ČLANCI ŠIME STARČEVIĆA

Vladimir Anić

I. Poznato je da je Šime Starčević, nepomirljivi protivnik shvaćanja književnoga jezika u duhu učenja tzv. zagrebačke škole,¹ koji je umro kao posljednji hrvatski ikavac, prvi izložio četveroakcenatski sustav našega jezika. Među brojnim spisima s raznih područja, koji tvore Starčevićevu još nedovoljno proučenu ostavštinu, za nauku o našem jeziku bit će najvažnija njegova *Nova ričoslovica ilirička*. Trst, 1812. Ta je gramatika izrađena na temelju ličkog ikavskog govora iz Starčevićeva kraja. U njoj ima oblika koje živi govor ne poznaje (kao plural imperfekta *ljubiahomo*, *ljubiahote* itd.), zatim tvorbi modernijeg izražavanja koje nadilaze narodnu bazu (glagolske imenice, dapače i od trenutnoga glagola kao *sagrađenje* itd.), u vokabularu i sintaksi vidljiv je kontinuitet s ikavskom književnom tradicijom, a ima odstupanja od ličkoga govora i u akcentu. Ovo spominjem jer držim da je Starčevićeva *Ričoslovica* gramatika književnoga jezika, a ne gramatika ličkoga govora ili linearan opis dijalekatske građe. Teže je reći bi li nam ona danas bila zanimljivija kao jedno ili kao drugo: kao podatak kontinuiteta ikavske književne tradicije na osnovi ličkoga govora ili kao podatak o tome koliko se cjelovitost novoštokavskog sustava ostvarila u tom govoru. Bude li historiografija jezika hrvatske književnosti i javnog života u Dalmaciji više problemizirala predmet svoga interesa, odgovorit će i na pitanje koliko je *Ričoslovica* kao gramatika utjecala u regionalnom opredjeljivanju za ikavicu kao književni jezik. U toj nedovoljno proučenoj knjizi vidi

njezinu vrelu i materinskim jezicima (grčkom i latinskom), a ne derivacijama u pojedinim jezicima koji su tek kasnije i sekundarno postali izrazima te tradicije. Tim se jezicima obraćaju narodi koji se preko takvih jezika tek upoznaju s evropskom kulturom, pa im svaki od njih predstavlja njezin izvor i cjelinu.

¹ Ako pogledamo mjesta u literaturi u kojima o Starčeviću postoji sud (B. Vodnik: *Pop Šime Starčević*, Veda, Nova Gorica, 1912, M. Kombol: *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb, 1945, Lj. Jonke: *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, 1965², Z. Vince: *Pogledi na jezična pitanja u Dalmaciji u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda*, *Kolo*, 3-10, 1966), nameće se pitanje da li za nerazrožnu ocjenu Starčevićevih stavova o vitalnim problemima jezika sada već postoji vremenska udaljenost.